

NUO BAJORIŲ IKI VALSTIEČIŲ: KARO PABĖGĖLĖS TVANO LAIKOTARPIU LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE

Rita Regina Trimonienė

ABSTRACT

Although war refugees are mostly a subject of research involving war and military conflict in the 20th and 21st centuries, forced migration also accompanied many earlier military conflicts. This article focuses on war refugees during the Deluge period in the Polish-Lithuanian Commonwealth, when the Commonwealth was simultaneously at war with Muscovy (1654–1667) and Sweden (1665–1660). At that time, the idea of offering temporary shelter for refugees was increasingly recognised, and relief for refugees gradually became a concern of the nascent modern state. In the Commonwealth, the Cossack uprising and the aforementioned wars of the mid-17th century made the issue of war refugees particularly relevant. The article first clarifies the terms that were used to refer to migration and war refugees (*zbieg, advenus, profugus, exul* and *wygnaniec*). Later, it examines whether state institutions in the Grand Duchy of Lithuania (GDL), a constituent part of the Commonwealth, attempted to deal with refugees' problems. Finally, on the basis of scarce and fragmentary sources, the author makes an attempt to trace the fate of women refugees from different parts of the GDL in Žemaitija (Samogitia) in 1654–1667, and their behavioural strategies, and to answer the question to what extent the decisions of the women refugees were independent, or dependent on the will of their spouse or their family.

KEYWORDS: Commonwealth of the Two Nations; Grand Duchy of Lithuania; Žemaitija; Deluge; war refugees; women refugees.

39

ANOTACIJA

Nors apie karo pabėgėlius daugiausia rašoma, kai tiriami XX–XXI a. karai ar kariniai susirėmimai, priverstinės migracijos lydėjo ir daugybę ankstesnių karinių konfliktų. Šis straipsnis skirtas karo pabėgėliams vadinamuoju Tvano laikotarpiu Abiejų Tautų Respublikoje, kai ji vienu metu kariavo su Maskva (1654–1667 m.) ir su Švedija (1665–1660 m.). Tuo metu idėjos apie pabėgėlių prieglobstį vis plačiau buvo pripažįstamos, o pabėgėlių globa pamažu ėmė rūpintis gimstanti moderni valstybė. Abiejų Tautų Respublikoje XVII a. viduryje prasidėjus kazokų sukilimui ir minėtiems karams, karo pabėgėlių klausimas tapo itin aktualus. Straipsnyje pirmiausia aiškinamasi terminija, susijusi su migracijomis ir karo pabėgėliais (sąvokos *zbieg, advenus, profugus, exul, wygnaniec*). Toliau nagrinėjama, ar Respublikos sudėtinėje dalyje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valstybinės institucijos bandė spręsti pabėgėlių problemas. Galiausiai remiantis negausiais ir fragmentiškais šaltiniais, autorė bando atsekti 1654–1667 m. karo pabėgėlių moterų iš skirtingų LDK teritorijų likimus Žemaitijoje, jų elgesio strategijas, atsakyti, kiek moterų pabėgėlių sprendimai galėjo būti savarankiški arba priklausomi nuo jų sutuoktinio ar šeimos valios.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Abiejų Tautų Respublika; Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė; Žemaitija; Tvanas; karo pabėgėliai; moterys pabėgėlės.

Rita Regina Trimonienė, dr., professor at Klaipėda University, Institute of Baltic Region History and Archaeology, Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda, Lithuania. Email: rita.trimoniene@ku.lt.

Įvadas

Vakarų istoriografijoje nemažo dėmesio sulaukė tyrimai apie moteris karo metu. JAV istorikė Linda Grant De Pauw knygoje „Mūšio šauksmai ir lopšinės: moterys kare nuo priešistorės iki dabarties“ suskirstė moteris pagal jų vaidmenį karo metu į keturias grupes: 1) karo aukos ir kurstytojos; 2) moterys, lydėjusios armiją karinių kampanijų metu ir įvardijamos kaip markitantės, stovyklų moterys arba dažnai prostitutės; 3) bebaimės, narsios moterys, atliekančios veiksmus, reikalaujančius „vyriškos“ drąsos, tačiau neginčijant jų priklausomybės silpnajai lyčiai. Tai moterys valstybių vadovės, karo vadės, vedusios karių būrius į žygius ir mūšius; 4) moterys karės, kurios tapo „vyrais tarp vyrų“, persirengusios vyriškais rūbais, slėpusios savo moteriškumą¹. Istorikai atskleidė ir moterų, likusių okupuotoje teritorijoje arba fronto linijoje, vaidmenį. Jos patyrė visus karo sunkumus, toliau augino vaikus, dirbo, saugojo ūkius, palaikė ryšius su valdžia ir t. t.² Su karo veiksmais tiesiogiai yra susijusi didelė socialinė grupė – pabėgėliai, tarp kurių nemaža dalis – moterys. Pagal L. G. De Pauw skirstymą, jos negali būti priskirtos moterų aukų grupei, bet toms, kurios siekė išsigelbėti nuo išprievartavimo, sumušimo, paėmimo į nelaisvę. Kita vertus, moterys, priverstos palikti savo namus, klajoti ieškant prieglobsčio, taip pat buvo savotiškos aukos.

Reikia pažymėti, kad apie karo pabėgėlius daugiausia rašoma, kai tiriami XX–XXI a. karai ar kariniai susirėmimai³. Britų istorikai Tony Kushneris ir Katherine Knox netgi pabrėžia, kad pabėgėliai yra vienas šiuolaikinės visuomenės skiriamųjų ženklų⁴.

Pabėgėliai paprastai siejami su tais žmonėmis, kurie buvo priversti pasitraukti į kitą valstybę ilgesniam (kartais visam gyvenimui) ar trumpesniam laikui (keliems mėnesiams, metams). Kai kalbame apie pabėgėlius, tai visada turime omenyje priverstinę

¹ DE PAUW, Linda Grant. *Battle Cries and Lullabies: Women in War from Prehistory to the Present*. Norman, OK, 1998, pp. 17–18.

² Apie skirtingus moterų vaidmenis rašė: ELSHTAIN, Jean Bethke. *Women and War*. New York, 1987; FRASER, Antonia. *The Warrior Queens: The Legends and the Lives of the Women Who Have Led Their Nations in War*. New York, 1990; LYNN, John A. II. *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge, 2008, pp. 66–117, 164–214; MARTINO-TRUTOR, Gina Michelle. *“Her Extraordinary Sufferings and Services”: Women and War in New England and New France, 1630–1763*. PhD Dissertation. Minneapolis, MN, 2012; KOSTICK, Conor. *Women and the First Crusade: prostitutes or pilgrims?* In *Victims or Viragos? (Studies on Medieval and Early Modern Women, vol. 4)*. Ed. by Christine MEEK, Catherine LAWLESS. Dublin, 2005, pp. 57–68 ir kiti autoriai.

³ Pavyzdžiui, Klausas J. Bade’as savo enciklopedinėje monografijoje, skirtoje migracijos istorijai Europoje, apie pabėgėlius rašo tik nuo Pirmojo pasaulinio karo. BADE, Klaus J. *Migration in European History*. Malden, MA, 2003, pp. 197–206, 262–275, 315–322; HOLMES, Colin. *Images of Immigrants and Refugees in Nineteenth- and Twentieth-Century Britain*. In *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*. Ed. by Jan LUCASSEN, Leo LUCASSEN. Bern et al., 1997, pp. 317–334. Apie pabėgėlius Naujaisiais amžiais rašoma, kai nagrinėjamas religinis, politinis persekiojimas, revoliucijos. Žr. migracijos istorijos enciklopediją: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011.

⁴ KUSHNER, Tony; KNOX, Katherine. *Refugees in an Age of Genocide: Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century*. London, Portland, OR, 1999, p. 4.

migraciją (angl. *coerced, forced migration*), nes žmonės dėl nepakenčiamų gyvenimo sąlygų, pavojaus gyvybei yra priversti palikti savo gyvenamąją teritoriją. Tačiau tyrėjai susiduria su tuo, kaip reikėtų traktuoti gyvenamųjų teritorijų kismą, kur migruoja gyventojai. Pirmiausia kyla klausimas, ką galima vadinti „sava erdvė“, karo metu svetimai kariuomenei užėmus dalį valstybės. Juk okupuota teritorija jau nebėra „sava erdvė“, nes priklauso priešams, prijungta prie kitos valstybės, nors ir laikinai. Antra, ilgai užsitęsęs karo veiksmams ir priešui net neužėmus žemių, atsiranda vadinamosios „nesaugios teritorijos“. Jos tai priartėja, tai nutolsta. Čia žmonių gyvenimo būdui didelę įtaką daro nuolatinis pavojus nuosavybės ir gyvybės saugumui. Todėl ilgainiui tokios „nesaugios teritorijos“ gyventojai yra priversti arba bėgti, arba būna priverstinai iškeldinti. Galima prisiminti faktus, kai XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje dėl nuolatinų karinių veiksmų tarp Maskvos valstybės ir LDK pasienio gyventojai perbėgdavo į „stipresniojo“ pusę. Štai 1492 m. sausio 11 d. Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis derybose su pskoviečiais pareikalavo, kad perbėgėliai, t. y. „mūsų žmonės iš mūsų Polocko žemės ir mūsų bajorų daugelis žmonių“ su visu jų turtu būtų grąžinti atgal⁵. Perbėgimas iš LDK į kitos valstybės (ypač priešiškos) teritoriją Lietuvos Statutuose buvo traktuojamas kaip valstybės išdavystė, išskyrus išvykas į studijas, riterystės mokslus, gydymosi tikslais (pvz., III LS, I sk., 6, 12 art.; 3 sk., 16 art.)⁶.

Vakarų Europoje priverstinės migracijos ryškiausios apraiškos, kai tūkstančiai žmonių turėjo palikti savo namus ir ieškotis saugesnių gyvenimo vietų, matyti jau XV a. pabaigoje. Tai žydų išvijimas iš Ispanijos ir Portugalijos (didžiausią šoką patyrė Ispanijos žydai (vadinami sefardais) 1492 m. Jų bendruomenė tuo metu sudarė apie 200 000 asmenų. Maždaug 120 000–150 000 jų buvo priversti palikti tėvynę. Didesnė jų dalis emigravo į kaimyninę Portugaliją, iš kur buvo išvyti 1497 m. Iki 1512 m. žydai buvo išvyti iš Ženevos, Pietų Prancūzijos, Pietų Italijos, daugelio Vokietijos miestų ir provincijų), vėliau kitų katalikiškų šalių (taip pat ir LDK). XVI a. religiniai karai Prancūzijoje (1559–1598 m.) ir sukilimas Nyderlanduose (1566–1587 m.), protestantų persekiojimas taip pat sukėlė dideles pabėgėlių bangas Europoje (hugenotų persikėlimas į Elzasą ar olandų protestantų bėgimas į Frankfurtą ar Angliją). XVII a., Trisdešimtmečio karo laikotarpiu (1618–1648 m.), vien iš Bohemijos į Amsterdamą ir kitus

⁵ *Akty, otnosiāshchiesiā k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoiū Komissieiū*. T. 1: 1340–1506. Sankt Peterburg, 1846, s. 113, № 97 («Многие наши люди зъ земли нашее Полоцкоѳ и боярь нашихъ многиі люди збѣгли и зашли у вашу во Псковскую землю, и вы ихъ зася къ намъ не хочете выдати: про то, штобы есте тыи наши люди и боярь нашихъ люди выдали ихъ зася къ намъ, въ нашу землю, со всими ихъ статкы, съ чимъ будутъ зашли»).

⁶ *Statut Velikogo kniāzhestva Litovskogo 1588 goda*. Podg. Oleg LITSKEVICH. Minsk, 2002–2003 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-06-12], I sk., 6 art. («Теж уставуем, хто бы кольвек с подданных наших утекл с паньства нашого до земли неприятельское умыслом злым на здраду а ку шкоде нам, господару, и Речи Посполитой, такой честь тратить»); 12 art. («Уставуем теж, естли бы хто з якое пригоды припалое, окром ображенья маестату нашого и здрады Речи Посполитое, зъехал до земли якого суседа нашого, выймуючи землю неприятельскую, таковой почстивости, горла, ани имения не тратить, одно маеть справоватися тому, от кого будетъ обвинен, и ласки нашео господарское перенайдовати за глейтом нашим»). Priieitis per internetą: <<http://starbel.by/statut/statut1588.htm>>.

Olandijos miestus pasitraukė apie 150 tūkst. gyventojų (36 tūkst. šeimų)⁷. Jie net ir įvardijami kaip egzuliantai („exulant“). Kaip matyti, masiniai pabėgėlių srautai naujaisiais amžiais dažniausiai yra siejami su religiniu persekiojimu ir karais.

Pažymėtina, kad nuo antikinės Graikijos laikų prieglobstis buvo siejamas su „asylon“, t. y. religine vieta, viduramžiais ir iki pat naujųjų amžių taip pat su „sanctum“ (sakramentų vieta) krikščionių Bažnyčioje (iš čia angl. *sanctuary*). Gimstant nacionalinėms valstybėms XVI–XVIII a., joms perimant galias ginti tam tikras pažeidžiamas žmonių grupes (tokios grupės buvo išvardijamos Bažnyčios), idėjos apie prieglobstį, prieglaudą ir slėpimą tapo pripažįstamos populiarioje praktikoje, pabėgėlių globa pamažu ėmė rūpintis valstybė⁸.

Šiame straipsnyje siekiama išsiaiškinti, ar LDK valstybinės institucijos teisiškai ir kitomis priemonėmis bandė spręsti karo pabėgėlių klausimą, bandoma atsekti 1654–1667 m. karo pabėgėlių iš skirtingų LDK teritorijų likimus Žemaitijoje, jų elgesio strategijas, kiek moterų pabėgėlių sprendimai galėjo būti savarankiški arba priklausomi nuo sutuoktinio, šeimos valios.

Pasirinktas analizuoti vienas tragiškiausių Lietuvos istorijoje karų, kai šalis buvo okupuota tiek rusų, tiek švedų kariuomenių, padėtį sunkino badas, gyventojus užklupusios epidemijos. Reikia pažymėti, kad istoriografijoje šis karas yra gana plačiai nagrinėtas⁹. Šiam tyrimui aktualūs darbai, kuriuose nagrinėjami ne karybos ar politikos reikalai, o socialiniai santykiai, okupantų vykdyta politika vietos gyventojų atžvilgiu. Vienas pirmųjų apie priverstinę migraciją iš LDK (o konkrečiau – iš jos baltarusiškų žemių) ėmėsi nagrinėti baltarusių istorikas Genadijus Saganovičius¹⁰. LDK žmonių elgesį, į šalį įsiveržus Maskvos kariuomenei, aptarė lenkų istorikas Konradas Bobiatyński¹¹. Taip pat svarbūs Elmanto Meilaus darbai, skirti XVII a. vidurio Maskvos

⁷ SCHUNKA, Alexander. Bohemian Exiles (*Exulanten*) in Saxony since the 17th Century. In *The Encyclopedia of Migration and Minorities...*, pp. 255–258; ASCH, Ronald G. English Puritan Refugees in the Netherlands in the 16th and 17th Centuries. In *Ibid.*, pp. 349–351; ASCHE, Matthias. Huguenots in Europe since the 16th Century. In *Ibid.*, pp. 475–480; ROITMAN, Jessica V. Sephardim in Europe in the Early Modern Period. In *Ibid.*, pp. 672–676; PIETSCHMAN, Horst. Spain and Portugal. In *Ibid.*, pp. 120–122.

⁸ MARFLEET, Philip. Refugees and history: why we must address the Past. *Refugee Survey Quarterly*, 2007, vol. 26, no. 3, pp. 138–141; HJERTMAN, Martina; NAUMAN, Sari; VRETEMARK, Maria; WILLIAMS, Gwilym; KJELLIN, Anders. The Social Impacts of War: Agency and Everyday Life in the Borderlands during the Early Seventeenth Century. *International Journal of Historical Archaeology*, 2018, vol. 22, pp. 226–244.

⁹ GOLDENKOV, Mikhail. *Krovavij potop. Istoriiā otechestvennoī voīny Belorusi 1654–1667 g.* Moskva, 2018; FLORIĀ, Boris. *Russkoe gosudarstvo i ego zapadnye sosedī (1655–1661 gg.)*. Moskva, 2010; BOBIATYŃSKI, Konrad. *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*. Zabrze, 2004; FROST, Robert. *After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*. Cambridge, 2003; AIRINI, Vidmantas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ginkluotosios pajėgos 1654–1667 m. karų metu. *Karo archyvas*, 2008, t. XXIII, p. 74–125; SLIESORIŪNAS, Gintautas. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)* (Lietuvos istorija, t. VI). Vilnius, 2015, p. 459–477.

¹⁰ SAHANOVICH, Henadz'. *Nevīdomaiā vāina: 1654–1667*. Mensk, 1995. Plg. Aivo Ragauskio recenziją: *Litu-anistica*, 1995, nr. 4 (24), p. 110–115. Dar žr.: SAHANOWICZ, Hienadz'. Wychodźcy z Wielkiego Księstwa Litewskiego w Prusach 1656 roku. *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 2003, t. 9, s. 239–245.

¹¹ BOBIATYŃSKI, Konrad. Panorama postaw ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec agresji moskiewskiej w latach 1654–1655. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 2007, t. XLIII, s. 5–21.

okupacijos Lietuvoje šaltiniams ir ypač IV tomas „Pabėgėlių iš LDK Prūsijoje 1656 m. sąrašai“¹². Lenkų istorikas Sławomiras Augustowicz, remdamasis Prūsijos archyvo medžiaga, sudarė LDK pabėgėlių Prūsijoje 1655–1656 m. sąrašą¹³. Tuo tarpu lenkų istorikas Michał Kulecki savo monografijoje nagrinėjo egzuliantų (bajorų, kurie buvo priversti palikti savo valdas karo metais su Rusija ir Osmanų imperija bei apsigyventi kitose ATR žemėse) siekį atgauti prarastus dvarus arba užsigarantuoti kompensacijas karališkosiose valdose. Ypač didelę įtaką Kijevo, Černigovo ir Smolensko egzuliantai turėjo 1667 m., derėdamiesi dėl Andrusovo paliaubų ir po jų¹⁴. Literatūroje pasirodė ne vienas tyrimas apie markitantes Lenkijos ir LDK kariuomenėse. Karolis Źojdźas straipsnyje trumpai apžvelgė lenkų ir lietuvių karių seksualinius nusikaltimus XVII a.¹⁵ Tuo tarpu Karolis Łopatecki analizavo lenkų ir lietuvių karių vedybinius ir „laisvus“ ryšius XVI ir XVII a., didžiausią dėmesį skirdamas jų teisiniam reguliavimui¹⁶. Natalija Sliź taip pat trumpai aptarė prostitutcijos karo metais temą. LDK jau 1557 m. kariuomenės nuostatuose buvo draudžiama kartu su savimi gabenti „linksmaš paneles“, ir tik žmonos galėjo lydėti savo vyrus karo žygiuose. Tačiau nepaisant nuolatinių draudimų, markitantes lydėjo ir LDK kariuomenės būrius¹⁷. Mano straipsniui aktualus baltarusių istorikės N. Sliź straipsnis „Bajoraičių likimas 1654–1667 m. kare“¹⁸. Istorikė, remdamasi testamentais, pateikė keletą kilmingų moterų karo metais sulaužytų gyvenimų (nelaisvė, ligos, žuvę vyrai, mirę vaikai ir pan.) pavyzdžių.

Pagrindiniai šio tyrimo šaltiniai – tai atsiminimai, bažnytinių metrikų knygos, kurių įrašuose paprastai aiškiai išskiriami pabėgėliai, juos įvardijant „advenus“, „profugus“, taip pat testamentai, pabėgėlių sąrašai, teisminės bylos. Reikia pasakyti, kad šaltiniuose „pagauti“ informaciją apie moteris pabėgėles yra gana sudėtinga. Dažniausiai informacija apie jas aptinkama svarbių gyvenimiškų situacijų metu, tokių kaip gimdymas, mirtis ir pan. Be to, išlikusios žinios apie pabėgėles yra gana fragmentiškos. Šiame straipsnyje bus apsiribota tik pabėgėliais, kurie apsistojo Lietuvoje ir jos dalyje Žemaitijoje (t. y. bus nagrinėjama priverstinė migracija šalies viduje, nors oficialiai žemės priklauso kitai valstybei), nes pabėgėlių istorija Prūsijoje ir Livonijoje reikalauja

¹² XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai. T. IV. Pabėgėlių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Prūsijoje 1656 m. sąrašai. Sud. Elmantas MEILUS. Vilnius, 2016.

¹³ AUGUSIEWICZ, Sławomir. Spis uchodźców z Wielkiego Księstwa Litewskiego w Prusach Książęcych w latach 1655–1656 w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2011, nr. 1 (271), s. 97–181.

¹⁴ KULECKI, Michał. *Wygnańcy ze Wschodu. Egzultanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Warszawa, 1997.

¹⁵ ŹOJDŹ, Karol. Przeciwno moralności, czy dyscyplinie? „Przestępstwa seksualne” popełniane przez żołnierzy koronnych i litewskich w XVII w. In *Studia nad staropolską sztuką wojenną*. T. III. Red. Zbigniew HUNDERT, Karol ŹOJDŹ, Jan Jerzy SOWA. Oświęcim, 2014, s. 95–111.

¹⁶ ŁOPATECKI, Karol. Związki małżeńskie i pozamałżeńskie w armii koronnej i litewskiej w XVI i XVII stuleciu – prawo i stan faktyczny. *Miscellanea Historico-Iuridica*, 2014, t. XIII, z. 2, s. 47–71.

¹⁷ SLIŹ, Nataliā. Prastytutsyjā ū Viālikom kniāstve Litoūskom u XVI–XVII stst.. *SotŠium. Al' manakh soŠial'noi istorii*, 2017, vyp. 13–14, s. 122–123.

¹⁸ SLIŹ, Nataliā. Liōs shliākhtsiānak ū vaīne 1654–1667 h. *Herold-Litherland*, 2004, № 3–4 (15–16), s. 85–90.

išsamesnių tyrimų. Nors ir fragmentiški šaltiniai, bet jie leidžia pasekti skirtingų luomų moterų, kurios užklupus karo veiksams pasitraukė iš gimtųjų namų, elgesio tendencijas.

Abiejų Tautų Respublikos teisės aktai apie pabėgėlių statusą ir socialinę pagalbą

Besiverždama į LDK gilumą, rusų kariuomenė naudojo „išdegintos žemės“ taktiką. Venecijos Respublikos pasiuntinys į Maskvą Michele Bianchi 1655 m. vasarą apie maskvėnų taktiką rašė taip: „Išpuoliai turėjo apimti ir nusiaubti visą šalį, mėginant paversti ją dykviete ir pelenais, paimant į nelaisvę žmones ir surenkant visus galvijus, kuriuos tik galima surasti.“¹⁹ Tą pačią taktiką paliudijo kunigaikštis Aleksandras Trubeckojus, 1655 m. rugsėjo mėn. apgulęs Slucką. Jis rašė carui: „Eidami keliu, kaimus ir sodžius, ir javus, ir šieną, ir visokį pašarą arkliams mes abiejose kelio pusėse deginame ir žmones žudėme, ir į nelaisvę ėmėme, ir niokojome nieko nepalikdami, ir aplinkui todėl deginti ir niokoti siuntėme.“²⁰ Ypač buvo persekiojami katalikai, unitai ir žydai. Prie Vilniaus artėjanti kariuomenė išžudė arba išsivedė į nelaisvę beveik visus Naujojo Bychovo, Dysnos, Klecko, Mstislavlio, Pinsko, Slanimo gyventojus²¹. Vengdami panašaus likimo, daugelis Minsko, Gardino ir kitų miestų gyventojų bėgo į Lenkiją, vakarinę Lietuvos dalį, Livoniją arba Prūsiją.

Kyla klausimas, ar Abiejų Tautų Respublikos (toliau ATR) arba atskirai LDK valdžia teisiškai bandė spręsti karo pabėgėlių klausimą ir kaip tai numatė daryti? Lietuvos Statutuose nerašoma apie karo pabėgėlius (tiek iš LDK, tiek į LDK). To meto teisės aktai apibrėžė tik legaliai atvykusių „svetimšalių, užsieniečių ir kaimynų“ galimybes ir sąlygas integruotis į vietos visuomenę²². Tačiau vis labiau aštrėjant karo veiksams ir, matyt, augant pabėgėlių skaičiui, ATR seimas ėmėsi spręsti jų klausimą. 1653 m. kovo 23 d. jo konstitucijoje buvo nurodyta, kad kadangi sukilę kazokai nusiaubė tenykštes Smolensko pavieto pilis, gyventojai „savo valdose nebegali gyventi, tapo tremtiniais“, todėl, susiklosčius tokiai padėčiai, visi luomai įsipareigojo jiems „palankumą ir dėmesį skirti“²³. Žinoma, toks įsipa-

¹⁹ [BIANCHI, Michele] VIMINA, Alberto. *Lenkijos pilietinių Karų istorija = Historia delle Guerre civili di Polonia*. Parengė Birutė ŽINDŽIŪTĖ-MICHELINI, Guido MICHELINI, Vacys VAIVADA. Klaipėda, 2012, p. 613; MICHELINI, Guido. Italiją ir Lietuvą siejančio Pieve d'Alpago klebono Alberto Viminos gyvenimas bei akiratis. In *Ibid.*, p. 21.

²⁰ *Akty Moskovskago gosudarstva, izdannye Imperatorskojū Akademiejū nauk*. T. II: *Razriādnij prikaz. Moskovskij stol, 1635–1659*. Red. Nil POPOV. Sankt Peterburg, 1894, s. 437, № 717 («А идуци дорогою, села и деревни, и хлѣбъ, и сѣно, и всякіе конскіе кормы мы по обѣ стороны жгли, и людей побивали, и въ полонь имали, и разоряли совѣтъ безъостатку, и по сторонамъ потому-жъ жець и разорять посылали»).

²¹ SAHANOVICH, H. *Nevīādomaiā vaiņa...*, s. 11–25.

²² *Statut Velikogo kniāzhestva Litovskogo 1588 goda...*, 3 sk., 12, 21 art.

²³ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*. T. IV. Petersburg, 1859, s. 192 („A teraz dla rebelii kozackiej za spustoszeniem zamkow tamecznych

reigojimas buvo gana abstraktus. 1654 m. lapkričio 17 d. ATR valdovas Jonas Kazimieras Polocko miestiečiams išdavė privilegiją, kurioje jau konkrečiai nurodė, kad pabėgėliai iš šio miesto iki tol, kol nebus Polockas susigrąžintas, turi teisę „mūsų sostinėje Vilniuje, taip pat ir visuose Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose“ prekiauti, laikyti smukles, užsiimti amatais. Polockiečiai buvo atleisti nuo bet kokių mokesčių, turėjo būti teisiami magdeburginio teismo²⁴. 1655 m. balandžio 19 d. Žemaitijos seimelis, susirinkęs Raseiniuose, instrukcijoje konvokaciniam seimui²⁵ nurodė, kad atsižvelgę į Starodubo pavieto bajorų, kurie priversti „glaustis svetimuose kampuose, vietos, kur galėtų padėti galvą, neturi“, kreipimąsi, prašyti valdovą ir Respublikos luomus malonės ir dosnumo²⁶. Netrukus, gegužės 19 d. ATR seimas sprendė dėl Smolensko, Polocko, Vitebsko, Mstislavlio vaivadijų ir Starodubo, Oršos, Mozyrio bei Rečicos pavietų gyventojų turto apsaugos. Buvo nutarta juos atleisti nuo bet kokių skolų mokėjimo, kol negalės sugrįžti į savo namus²⁷. 1656 m. vasario 18 d. Upytės pavieto bajorai savo rašte švedų valdžiai minėjo ir pabėgėlius iš maskvėnų užimtų sričių. Jiems buvo žadama ne tik leisti laisvai gyventi Upytės pavieta, bet, kiek įmanoma, parūpinti pragyvenimui lėšų ir nurodyti vietas, kur apsistoti²⁸. Jau 1656 m. gruodžio 16 d. sušauktas Ukmergės, Kauno ir Upytės pavietų antišvedinės konfederacijos suvažiavimas sprendė mokesčių klausimą. Vėlgi buvo pritarta nuo jų atleisti pabėgėlius (tarp jų ir žydus), įvardijamus kaip tremtiniai („wygnańców“)²⁹.

Apie sunkią pabėgėlių padėtį užsimena 1657 m. kovo 14–17 d. LDK luomų suvažiavimas (arba konvokacinis seimas), vykęs Lietuvos Brastoje. Jis vyko po Nemėžio paliaubų sutarties (1656 m. lapkričio 3 d.) tarp ATR ir Rusijos sudarymo, kuri buvo nukreipta prieš Švediją. Luomai kreipėsi į karalių, teigdami, kad tiek senatoriai, tiek kilmingi bajorai dėl savo tikėjimo buvo priversti palikti savo valdas, „po svetimus kampus glaudžiasi ir jau visai suvargo“. Prašoma, kad jiems suteiktų kur nors laikiną prieglobstį, o jei tai būtų neįmanoma, tuomet leistų sugrįžti atgal į savo dvarus ir

w dobrach swoich mieszkać nie mogąc, wygnańcami zostawiaj. [...] za intercessyą wszech stanow, w podaiacych się okazyach, względ y baczenie na nich mieć będziemy“).

²⁴ Akty izdavaemye Vilenskoj arkeografičeskoj komissiej. T. X: Akty Vilenskago magistrata i magdeburgij. Sost. Ivan SPROGIS, et al. Vil'na, 1879, s. 270, № 50 („w mieście naszym stołecznym Wilnie, tak po wszystkich koronnych y wielkiego księstwa Litewskiego zwyczajne handle swoje y targi, także szynki y rzemiosła odprawowali“).

²⁵ LDK senatorių ir pavietų atstovų suvažiavimas, turėjęs vykti gegužės 10 d. Vilniuje arba Gardine, nors Raseinių seimelio atstovai reikalavo, kad jis vyktų tik Vilniuje. Karalius Jonas Kazimieras konvokaciją atšaukė balandžio 30 d. dėl Maskvos grėsmės. Žr. RACHUBA, Andrzej. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, s. 270–271.

²⁶ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. II: Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek. Oprac. Henryk LULEWICZ. Warszawa, 2009, s. 273, nr. 60 („pozostali niedobitkowie po cudzych kątach tułając się, miejsca gdzie by głowy swe przykłonić mogli nie mają“).

²⁷ *Volumina legum...*, t. IV, s. 233 („poki ci debitores do spokojnych swoich possessy nie przyjdą, iednak post apprehensam possessionem satisfakcyą kredytorom czynić, y u każdego sądu odpowiadać powinny będą. [...] iako y tamtych, ktorych maięności w rękach nieprzyacielskich zostają, po zwroceniu iednak z więzienia, et apprehensam possessionem odpowiadać, y satisfakcyą czynić powinni będą y sobie ad invicem płacić tenentur“).

²⁸ A. Šapokos fondas. Švedai Lietuvoje 1655–1656 m. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius* (toliau LMAVB RS), F233–89, I. 183; ŠAPOKA, Adolfas. *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*. Vilnius, 1990, p. 146.

²⁹ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego..., s. 356–357, nr. 68.

nelaikytų dėl to išdavikais, „nes tai daryti juos verčia didelis skurdas ir nepriteklis, ir badas“³⁰. Matyti, kad valstybei negebant padėti ir sunkėjant pabėgėlių padėčiai, kai kurie iš jų buvo priversti grįžti į priešų užimtą teritoriją ir, nepaisant pavojaus jų laisvei ir gyvybei, taip „gelbėtis nuo bado mirties“ nesvetingame svetimame krašte (nors galimai ir tėvynėje). Netrukus, lapkričio 12–18 d., tą patį kreipimąsi pakartojo konvokacinis seimas Lietuvos Kamenece, tik pridurdamas, kad valstybė galėtų kompensuoti pabėgėlių praradimus arba leistų jiems patiems bet kokiais būdais gelbėtis³¹.

1659 m. ATR seimas priėmė nutarimą, jog tie, kurie karo metu prarado savo valdas, yra pabėgėliai ir „iki šiandien negali sugrįžti į jas“, suimti ir sėdintys kalėjimuose, po sugrįžimo į savo valdas būtų trejus metus atleisti nuo skolų. Taip pat jie turi teisę kreiptis į Pilies teismus dėl bajorystės įrodymo, nes prarado dokumentus, šešerius metus ir šešis mėnesius po sugrįžimo³².

46

Visgi pabėgėlių klausimas dar ilgai nebuvo išspręstas. Jau pasirašius 1667 m. sausio 30 d. paliaubas, kovo–balandžio mėn. susirinkęs ATR seimas dar kartą pakartojo, kad pabėgėliai (tiesa, tik iš Smolensko vaivadijos ir Starodubo pavieta) būtų atleisti trejus metus nuo skolų, išskirdamas našles ir našlaičius, kuriems kanceliarija turi išduoti „skolų moratoriumo“ dokumentus³³. Reikia pabrėžti, kad visų derybų dėl Andrusovo sutarties metu ir po jos pasirašymo (iki pat 1667 m. pabaigos, 1670 m.) Kijevo, Černigovo ir Smolensko egzulantai dėjo dideles pastangas gauti kompensacijas tiek iš Maskvos, tiek ir iš ATR valdovo už prarastas valdas³⁴.

Kaip matyti, pabėgėlių bajorų ir miestiečių statusas bent jau iš dalies buvo aptariamasis seimų sprendimuose, tačiau jie nelietė gausiausio luomo – valstiečių – likimo. Tai galima paaiškinti ir tuo, kad nelaisvi žmonės neturėjo teisės palikti savo dvaro ir ieškotis, kur apsigyventi kitur. Kartu kiti bajorai ar miestai neturėjo teisės pabėgusių valstiečių priimti. Todėl šaltiniai apie šio luomo pabėgėlius dažniausiai tyli. III Lietuvos Statutas (toliau LS) numatė, kad nelaisvi valstiečiai, patys pasitraukę iš dvaro, yra laikomi bėgliais («збегли») ³⁵. Kita vertus, III LS įtvirtino, kad nelaisvas valstietis, išėjęs ir apsigyvenęs nuo dvaro 5–6 mylių atstumu ir po 10 metų nesurastas, tampa laisvas. Tuo tarpu apsigyvenęs 10 ir daugiau

³⁰ Ibid., s. 361, nr. 69 («Жалостные и утесненные розных воеводств и поветовь сенаторского чину, какъ и уроженои шляхты выгнанные, которые для веры (и добро детели) своеи г(оспо)д(а)рю своему (и вотчины воздержанные по се (время) по чужимъ угламъ волочатца и уж в последних бедах суть. Просятъ [...] чтобъ себя на время где нибуди место на прожитокъ одержали или ежели того одержат не могутъ не были виноваты и не относили злого мнѣ(н)я измены, [...] понеж ихъ ктому принуждаетъ больша нужда и недостатку и голод»).

³¹ Ibid., s. 369, nr. 71 («Proszą tedy o kompasję, ale jeżeli jej nie uznają, nie mogą być inculpati, że muszą radzić o sobie i szukać sposobu ratunku siebie samych»).

³² Volumina legum..., t. IV, s. 250 («jako z razu zostawszy exules odbiegli fortun swoich, tak y po dziś dzień do nich się nie wracal!»).

³³ Ibid., s. 469 («ktorym wydawane moratoria z Kancellaryi naszey osobliwie w wdowim sierocym stanie zostawiającym»). KULECKI, M. Op. cit., s. 16–18.

³⁴ KULECKI, M. Op. cit., s. 11–33.

³⁵ Statut Velikogo kniazhestva Litovskogo 1588 goda..., 3 sk., 16 art.

mylių tampa laisvas po 20 metų³⁶. Tokios nuostatos bajorams savo pavaldinių atžvilgiu ypač būtų nepalankios karo metais. Tarnai, nelaisvieji valstiečiai gali pasitraukti iš dvaro gavę iš savo pono „laisvės raštą“, kurį turi pateikti miesto ar miestelio urėdininkui tą pačią arba vėliausiai kitą dieną, kai atvyks. Kitu atveju toks atvykėlis turėjo būti pagautas, sukaustytas grandinėmis dvi savaites ir pristatytas darbams³⁷. Magdeburginio miesto gyventojai buvo laisvi apsigyventi, kur nori, tačiau tik valstybės ribose. Pavyzdžiui, tai pabrėžiama atskiru punktu 1494 m. gegužės 26 d. privilegijoje Kijevui³⁸.

Kyla klausimas, ar III Lietuvos Statuto nuostatos dėl valstiečių pabėgimo ir jų priėmimo tebegaliojo karo pabėgėliams. Žinoma, kad karo metu iškilus pavojui sveikatai ir gyvybei, į šalies gilumą ar į saugią užsienio šalį traukėsi ir nelaisvi žmonės, tuo labiau kai jų saviškai dažnai patys puldavo gelbėtis nuo priešų. Tačiau pasibaigus karo veiksams arba išvadavus okupuotas teritorijas, iškart būdavo rūpinamasi, kaip susigrąžinti nelaisvus pabėgėlius. Štai vykstant 1632–1634 m. Smolensko karui tarp LDK ir Maskvos, problema dėl pabėgusių iš bajorų dvarų valstiečių paaštrėjo, todėl 1635, 1638 ir 1641 m. seimų nutarimai skelbė, kad turi būti baudžiami tiek dvasininkai, tiek magdeburginiai miestiečiai, kurie priėmė pabėgėlius³⁹. 1659 m. ATR seimas priėmė nutarimą, kad turi būti susigrąžinti pabėgę į Lenkijos Karūną iš karališkųjų ekonomijų, dvasininkijos ir bajorijos valdų valstiečiai, o kalti – nubausti⁴⁰. 1661 m. seimas vėl pakartojo savo nutarimą⁴¹.

Taigi nekeista, kad šaltiniuose beveik nėra medžiagos apie pabėgėlius valstiečius, išskyrus užuominas apie juos, kai jie keliaudavo kartu su savo ponais⁴². Todėl sunku spręsti apie moterų, kilusių iš nelaisvųjų sluoksnio, padėtį, kai jos kartu su savo šeiminkais, gelbėdamos save ir vaikus nuo tremties į Rusijos gilumą, prievartavimų, bado ir ligų, bėgo į priešo dar neužimtas teritorijas.

Bajorės ir miestietės pabėgėlės, jų likimai

Prasidėjus Maskvos agresijai prieš ATR, pirmiausia, jau 1654 m. birželio 29 d., buvo užimtas Polockas. Žinoma, kad iš miesto pasitraukė daugelis amatininkų, pirklių, šlėkta. 1654 m. surašymo duomenimis, 839 namai buvo gyvenami, o 900 – tušti.

³⁶ Ibid., 12 sk., 12 art.

³⁷ Ibid., 3 sk., 24 art.

³⁸ *Akty, odnosiašhchiesiā k istorii Zapadnoi Rossii...*, s. 145, № 120 («А который мѣщанинь, по своему исчастью, въсхочетъ пойти до иного города або мѣста, а маючи свое што властное: ино ему вольно продати, а любо пойти, со всемъ своимъ, у великое князство Литовское, а не за границу»).

³⁹ *Volumina legum...*, t. IV, s. 12, 14.

⁴⁰ Ibid., s. 318.

⁴¹ Ibid., s. 376.

⁴² Pz.: *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai...*, p. 270 („Alexander D[octoris] Lettowen filius u[nd] Andrzej sein knecht“), 271 („Adrian von Koten mit einem knecht“), 275 („Caspar Dewiata nebst der frauen u[nd] 2 knechten“) ir kt.

Turtingi gyventojai miestą pradėjo palikti ir trauktis link Vilniaus ir Kauno, taip pat į Kuršą dar gegužės mėn.⁴³ Nagrinėjant priverstinę migraciją ir pabėgėlių likimus, reikia išskirti tarpinius sustojimus, tikslinę kryptį, sugrįžimą arba pasilikimą. LDK rytinę dalį užėmus rusų kariuomenei, tarpinėmis stotelėmis neretai tapdavo ta pati LDK teritorija – Vilnius, Kaunas, kunigaikštystės vakarinė dalis (Upytės apskritis, Žemaitija). Šios teritorijos dėl Kėdainių unijos išvengė rusų okupacijos. Tiesa, jos atsidūrė Švedijos karinės valdžios administracijoje. Žemaičiai turėjo išlaikyti čia dislokuotą švedų kariuomenę – duoti maisto ir pašaro, mokėti mokesčius. Tuo tarpu neretai tikslinė pabėgėlių kryptis buvo arba Livonija, arba Prūsija.

Šaltiniai leidžia gana detaliai pasekti kai kurių moterų polockiečių gana skirtingus likimus, atvykus į vakarinę LDK dalį. Žemaičių Pilies teismo knygoje 1660 m. balandžio 6 d. buvo įrašytas dekretas dėl Polocko miestiečio ir pirklio Andriaus Kozlovičiaus (*Andrzej Kozłowicz*) ir jo žento Lauryno Levanavičiaus Gozdickio Pinčiuuko (*Ławryn Lewonowicz Gozdziczki Pinczuk*) bylos apie tai, kad pastarasis Raseiniuose nužudė savo uošvę, Kozlovičiaus žmoną Eleną Kosobucką (*Helena Kosobutcka*), ir jų dukrą, savo žmoną Eufraziniją (*Eufrazyzna Kozłowiczowna*)⁴⁴. Nukentėjęs Kozlovičius teismui labai smulkiai nupasakojo savo vargus po to, kai šeima buvo priversta bėgti iš namų. Žinoma, kad jis priklausė miesto elitui: jo tėvas Otrochimas buvo miesto teismo suolininkas, vėliau, 1672–1682 m., jo sūnus Maksimas taip pat užėmė šias pareigas⁴⁵. Pirmiausia šeima atsidūrė Vilniuje, tačiau 1655 m. rugpjūčio 8 d. Maskvos kariuomenei užėmus LDK sostinę, išsipirko leidimą išvykti iš miesto, iš caro paskirto vaivados Michailo Semionovičiaus Šachovskojaus. Kartu su dar aštuoniomis polockiečių šeimomis Kozlovičiai pasitraukė į Ašmenos pavietaį, į Trakų kaštelioną, taip pat stačiatikio, Aleksandro Oginskio valdas. Pastarasis nedalyvavo kare su maskvėnais dėl savo amžiaus (buvo maždaug 70 metų)⁴⁶. Įdomu tai, kad kartu su šeima keliavo ir jų tarnai. Skunde minimi Steponas Karčevskis (*Stefan Karczewski*), Teodoras Chlebkovskis (*Fedor Chlebkowski*) ir E. Kosobuckai Kozlovičiovai tarnaujanti Ona (*Ania*). Kozlovičių duktė Eufrazinija su vyru Laurynu, matyt, gyveno kartu su tėvais, kartu tapo pabėgėliais. Jaunosios šeimos gyvenimas nesiklostė, ypač savanoriškoje „tremtyje“. Vyras gėrė, nuolat žiauriai mušė ir netgi peiliu žalojo žmoną, jos seserį bei uošvienę. Nepaisydama tokio elgesio, Eufrazinija, susirgus vyrui (greičiausiai maru), jį slaugė iki pat šv. Kalėdų. Laurynas iš pradžių gydėsi pas barzdaskutį, o vėliau pasitikėjo už 6 mylių nuo Oginskių dvaro gyvenančiu užkalbėtoju. Vyrui pasveikus,

⁴³ HARDZEEŪ, Maksim. „Pod chas nebespechenstva od Moskvj...“ (aktavaivā kniha polatskaha mahistratu za 1656–1657 h. iāk krynitsa pa vyvuchēnni vaīny 1654–1667 h.). *Belaruski Histarychny Ahlīād*, 1999, t. 6, ssh. 1–2, s. 202–203; *Akty izdavaemye Vilenskoīū arkeograficheskoiū komissieiū...*, s. 269–270, № 50; BOBIATYŃSKI, K. Panorama postaw..., s. 7.

⁴⁴ Decret pana Andrzeja Kozłowicza mieszczanina i kupca Połockiego z Lewonowiczem Pinczukiem. *Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius* (toliau VUB RS), f. 7, Žemaitijos Pilies teismo knyga, 1660 m., 20/14472, nr. 60, l. 166–173v.

⁴⁵ *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai...*, p. 171.

⁴⁶ LULEWICZ, Henryk. Ogiński Aleksander z Kozielska. In *Polski słownik biograficzny*. T. XXIII. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1978, s. 594–597.

šis su draugais ir žmona nutarė grįžti į Vilnių. Tačiau Kozlovičius, įtardamas, kad žentas sumanė juos parduoti į Maskvą, neleido dukteriai vykti į Vilnių, o ir pats su šeima pasiliko pas Oginskius, vėliau kartu su dvaro seniūnu Stanislovu Krivkovskiu (*Krzywkowski*) pasitraukė į Ukmergės pavietį, pas pastarojo uošvienę Počiobutienę. Čia juos vėl susirado žentas Pinčiukas ir, išvykus uošviui, vėl sumušė savo žmoną. Kai Oginskis nusprendė trauktis į Žemaitiją, kartu su savimi pasiėmė ir pabėgėlių šeimas. Čia Kozlovičiai apsistojo Kražiuose, tačiau neilgam, po kelių savaičių, bėgdami nuo švedų, kartu su Oginskiu pasitraukė į Prūsiją, iš pradžių į Tilžę, o vėliau, matyt, į Karaliaučių. Yra išlikęs 1656 m. vasario 17 d. priesaiką Prūsijos hercogui Frydrichui Vilhelmui davusių pabėgėlių sąrašas. Tarp jų minimas ir Andrius Kozlovičius, kuris savo, žmonos, sūnų, dukterų ir nelaisvųjų tarnų vardu uždėjo antspaudą ant priesaikos⁴⁷. Pagyvenę Prūsijoje pusę metų, ieškodami prasimaitinimo, Kozlovičiai grįžo į Žemaitiją ir apsistojo Raseiniuose, Dominikonų vienuolyno prioro jurisdikijoje, pas poniją Balcerienę Knisiecką (*Balcerowa Knisiecka*) namuose. Deja, ir čia netrukus žentas Pinčiukas atsekė Eufraziniją, padavė šeimą į teismą, bet vėliau siekė susitaikyti. Kaip savo parodymuose teigė tarnas S. Karčevskis, šeimnininkas buvo išvykęs apsipirkti, o moterys skalbėsi („chusty wałkowali“), jis pats ant krosnies vartė džiovinamus rugius. Moterys stengėsi kalbėtis draugiškai, bet išėjus Eufrazinijai į kamara, jos vyras su peiliu užsipoilė žmoną, vėliau besislepiančią jos motiną Eleną nužudė jos lovoje, sužeidė tarną. Tarnaitė Ona pradėjo kieme šaukti, ją išgirdo Kozlovičius, atbėgęs taip pat buvo sužeistas. Visgi su tarnų pagalba įsisiautėjusį Pinčiuką pavyko sulaukyti ir perduoti teismui. Eufrazinija mirė po 6 dienų. Teismui liudijo tiek A. Kozlovičius, tiek jo tarnai, Steponas ir Ona, kita duktė Marijona ir jos vyras Jonas Carevičius (*Jan Carewicz*). Šis pasakojimas atskleidžia gana pasiturinčios pabėgėlių miestiečių šeimos (kelių kartų, kai vaikai jau sukūrė savo šeimas, bet gyvena kartu) ilgą klajones, prieglobsčio paieškas, bandymą išgyventi karo sąlygomis. Matyti, kad moterys visiškai priklausė nuo vyrų – tėvo ir sutuoktinio.

1655 m. kovo 1 d. Šiaulių bažnyčioje buvo pakrikštytas kūdikis vardu Kazimieras. Tėvai – Steponas Žukovskis (*Stephan Zuchowski*) ir Barbora Maišarovna (*Barbara Mayszarowna*), metrikų knygoje įvardijami kaip „*advenus protunc expulsorum ex civitate Polocensis a Moscho*“. Nors abu buvo Polocko gyventojai, tačiau greičiausiai katalikai (žinoma, kad Polocke veikė jėzuitai). Krikštatėviais buvo pakviesti Jonas Normantis su Klara Komarovska (*Clara Komorowska*), matyt, pabėgėle iš Naugarduko⁴⁸. Reikia pažymėti, kad Normantis užėmė gana aukštą socialinę ir administracinę padėtį Šiaulių ekonomijoje (toliau ŠE) – jis buvo Gruzdzių (arba Užmūšio) valsčiaus Biržių ir Paliesių vaitystės vaitas (minimas nuo 1636 m.)⁴⁹. Tai rodo, kad ir Žukovskiai

⁴⁷ *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai...*, p. 171, 271; AUGUSIEWICZ, S. *Spis uchodźców...*, s. 112.

⁴⁸ *Liber baptizatorum parochialis Szawlensis, 1647–1666* [interaktyvus], [žiūrėta 2020-07-15]. Prieitis per internetą: <<https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/VUB/VUB01-000476679>>, l. 58.

⁴⁹ TRIMONIENĖ, Rita Regina. Vietos bendruomenės ir valdžios komunikacijos problemos XVII a. antrojoje pusėje (pagal Šiaulių ekonomijos pavyzdį). In *The Unknown Land of Žemaitija: The 13th to the 18th Centu-*

nebuvo kilę iš žemutinio polockiečių sluoksniu. Deja, kol kas daugiau duomenų apie šios šeimos likimą nepavyko aptikti.

Puolant rusų kariuomenei, iš Vilniaus nespėjo pasitraukti ir Polocko raštininko Jono Dagilevičiaus (*Jan Diagilewicz*) šeima, prieš tai kaip pabėgėliai pragyvenusi sostinėje visus metus. Tai savo ir savo keturių sūnų vardu aprašė jo žmona Teodora Matuševičiovna (*Fiodora Matuszowna*) 1657 m. rugpjūčio 17 d., kreipdamasi į Rusijos carą Aleksejų Michailovičių. Jos teigimu, 1655 m. rugpjūčio 8 d., anksti ryte, kai į Vilnių įžengė rusų kariuomenė, jie, baimindamiesi žūties, susikrovė visus turimus daiktus: auksą, sidabrą, varį, alavą, pinigus, dokumentus, ir bėgo iš miesto. Deja, mūriniu tiltu per Nerį (Viliją) jau nebegalėjo pervaziuoti, tiek ten buvo susikaupe vežimų. Rusai paėmė jos vyrą į nelaisvę, o visą vežamą turtą pagrobė, dokumentus išmėtė. Ji pati su vaikais sugebėjo pabėgti, ilgai klaidžiojo po įvairias Lietuvos ir Kuršo vietas, kaimus ir miestelius, kol sugrįžo į savo valdą Polocke. Tačiau neturėdama dokumentų, paskolos raštų, neturėjo galimybių jos susigrąžinti ir įsikurti⁵⁰. Kaip matyti, našlė ryžosi grįžti į maskvėnų okupuotą kraštą ir tikėjosi, kad jos problemas padės išspręsti tiek vietinė Polocko magistrato, tiek caro valdžia.

Kitoks likimas laukė Polocko vaivadijos bajoro Aleksandro Čerkaso (?–1655) šeimos. Jam išvykus į karą, jo žmona ir duktė pateko į maskviečių nelaisvę. Jas išpirko uošvis p. Kristupas Pčickis, padedamas miesto tarybos nario E. Šeremeto. Savo testamente Čerkasas rašė, kad uošvis, pasiėmęs (*взявши зъ збегув*) jo žmoną ir dukrą Ceciliją iš p. Varpachovskio, iš Livonijos į Vilnių nuvežė, tačiau daugiau jokių žinių apie jas neturi⁵¹.

Visgi dažniausiai moterys traukdavosi nuo užpuolikų į šalies gilumą kartu su savo sutuoktiniais. Turint lėšų buvo galima įsigyti bent jau laikinai ir naujas valdas. Sunku pasakyti, kada į Žemaitiją iš Polocko vaivadijos atvyko žemionių Okuličių Kozarinių šeima. Tik 1660 m. balandžio 6 d. Pilies teismo knygoje atsirado įrašas, kad 1659 m. liepos 20 d. Teodoras Okuličius Kozarinas (*Theodor Okulicz Kozaryn*) su žmona Kristina Pozniakaite (*Krystyna Pozniakowna*) iš Žemaičių žemionio Andriaus Oborskio (*Andrzej Oborski*) už 500 lenkiškų auksinų užstatą trejiems metams Pajūrio paviete įsigijo Balnių dvarelį su čia gyvenančiais trimis laisvaisiais žmonėmis, „pramoniniu“ mišku, tinkamu gaminti „įvairias miško prekes, tai yra skirtingai vadinamus šulus (statinėms), deginti pelenus, gaminti potašą ir smalą, medieną statybai, tinkamu medžioklei, tvenkiniais ir žvejybai juose“⁵².

ries = Žemaitija – nežinoma žemė: XIII–XVIII amžiai (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXIX). Ed. by Vacys VAIVADA. Klaipėda, 2019, p. 200.

⁵⁰ HARDZEEŪ, M. Op. cit., № 3.

⁵¹ SLIZŲ, N. Liōs shliākhstsiānak..., s. 88.

⁵² Įrašas sutarties tarp Teodoro Okuličiaus Kazarino ir Andriaus Oborskio. *VUB RS*, f. 7, Žemaitijos Pilies teismo knyga, 1660 m., 20/14472, nr. 71, l. 196–196v („z puszczą wszelaką i robieniem w niej wszelakiego towaru leśnego, to jest klepkow wszelakim nazwiskiem nazwanej i z paleniem popiołów, potaszu i smalcugi, z drzewem do budowania wszelakiego, zgodnym z łowieniami, stawami i z łowieniem w nich ryb”); OKULICZ-KOZARYN, Konrad. Historia rodu Okulicz-Kozaryn [interaktyvus], [žiūrėta 2020-10-01]. Prieitis per internetą:

Panašiai kaip Okuličiai Kozarinai, taip ir katalikai Judkovskiai iš Mstislavlio vaivadijos Žemaitijoje išsinuomojo valdas. Jie, Mstislavlio stalininkas Jonas Petras Judkovskis (*Jan Piotr Judkowski / Jodkowski*) su sutuoktine Ona Dybovska (*Anna Dybowska*), 1655 m. birželio 25 d. iš LDK pataurininkio kunigaikščio Mykolo Kazimiero Radvilos už 5 000 lenkiškų auksinų perėmė valdyti Kražių dvarą. Tai buvo leista padaryti „kaip kompensacija už užimtas Maskvos priešiškos kariuomenės“ valdas. Tiesa, jau 1659 m. abi pusės bylinėjosi dėl valdų⁵³. Žinoma, kad maskvėnai užėmė Mstislavlio vaivadiją 1654 m. birželio–rugpjūčio mėn.⁵⁴ Sunku pasakyti, kada tiksliai Judkovskiai, ieškodami prieglobsčio, pasiekė Žemaitiją. Žemaitijos pilies teismo knygoje yra išlikęs 1661 m. lapkričio 3 d. Panevėžyje surašytas Judkovskio testamentas, aktuotas tų pačių metų gruodžio 9 d.⁵⁵ Testatorius pabrėžė, kad jis Radviloms (pirmiausia Aleksandrui Liudvikui, o vėliau jo sūnui Mykolui Kazimierui) tarnavo apie 40 metų. Būtent LDK didysis maršalka A. L. Radvila (mirė 1654 m. kovo mėn.)⁵⁶ jam pažadėjo už ilgą ir ištikimą tarnystę užrašyti valdas: prie Vilniaus Riešės dvarą, namą Vilniuje, Rietavą arba Kražius, Paberlių ir Tiltagalių valdas Upytės pavieta (Radvila Upytės seniūniją laikė nuo 1633 m. vasario mėn.)⁵⁷. Be to, Judkovskis valdė Bobrovo dvarą Oršos pavieta, turėjo sklypų ir namų Mogiliove bei Oršoje⁵⁸. Vykdyti tėvo įsipareigojimus jau turėjo Mykolas Kazimieras Radvila⁵⁹, tačiau prasidėjęs karas neleido jų įgyvendinti iki galo. Nors Judkovskiai buvo gana pasiturintys, tačiau pabėgėlių gyvenimas nebuvo lengvas. Jaunėlė duktė Sofija, kuriai buvo vos 12 metų, buvo ištekinta už Slanimo pakamario Mikalojaus Samuelio Šemetos (apie 1633–1660)⁶⁰, matyt, tikintis iš jaunojo žento svarios pagalbos. Deja, jam žuvus 1660 m. spalio 8 d. prie Basios

<http://www.gorawino.net/index.php?option=com_content&task=view&id=187&Itemid=161>. Autoriaus teigimu, šios giminės pirmtakas buvo Radko (*Radzko*), h. Drya, valdęs Dručanus prie Polocko. Jam 1503 m. suteikė privilegiją Aleksandras Jogailaitis. Jo sūnus Onisimas (1550–1599) turėjo du vaikus: Fiodorą (greičiausiai šiame straipsnyje minimą Teodorą) ir Aleksijų. Fiodoras buvo Jurgio, Kristupo ir Elijašo tėvas.

⁵³ Byla tarp LDK žemionio Jono Petro Judkovskio ir kunig. Mykolo Kazimiero Radvilos. *VUB RS*, f. 7, Žemaitijos Žemės bylos, 1659 m., nr. 207, l. 210–210v («в нагороду завуюваной и од войска московского неприятельского на той маетности»).

⁵⁴ MIĄTSEL"SKI, Andrėi. *Mstislaūskae kniāstva i vaiāvodstva ū XII–XVIII stst*. Minsk, 2014, s. 241–242. Istoriakas sudarytoje Mstislavlio pareigūnų lentelėje neįvardija J. P. Judkovskio: *Ibid.*, s. 576–579. A. Bonieckis mini Judkovskį (apie 1621–1666) kaip Oršos Pilies teismo teisėją 1651 m. *BONIECKI, Adam. Herbarz Polski*. T. 9. Warszawa, 1906, s. 97. Yra išlikęs įrašas, datuotas 1653-03-24, kuriame Mstislavlio stalininkas J. P. Judkovskis dalyvauja byloje. Joje jis minimas kaip valdantis Bobrovo miestelį Oršos pavieta: Įrašas iš Oršos seniūnijos pilies knygų. 1653-03-24. *LMAVB RS*, F16–110, l. 277–277v.

⁵⁵ Įrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21–14473, l. 520–527v.

⁵⁶ JAROSZUK, Jan. Radziwiłł Aleksander Ludwik. In *Polski słownik biograficzny*. T. XXX. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987, s. 150–155.

⁵⁷ Įrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21–14473, l. 522–522v.

⁵⁸ Įrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21–14473, l. 521, 523–523v.

⁵⁹ JAROSZUK, Jan. Radziwiłł Michał Kazimierz. In *Polski słownik biograficzny*. T. XXX. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987, s. 292–299.

⁶⁰ Įrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21–14473, l. 525v. Plg. Mikołaj Samuel Szemiot h. Łabędź odmieniony. In *Internetowy Polski Słownik Biograficzny* [interaktyvus], [žiūrėta 2020-10-01]. Prieitis per internetą: <<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/mikolaj-samuel-szemiot-h-labedz-odmieniony>>.

upės, prasidėjo bylinėjimasis su jo broliu Konstantinu ir seserimi Tyzenhauzaite dėl palikimo (taip pat ir dėl Judkovskio dukrai užrašytų valdų Upytės pavieta). Netrukus Sofija buvo ištekinta už Jono Šveikovskio. Testamente Judkovskis skundėsi, kad Šveikovskiai jam ir jo žmonai nepadeda, jų nelanko. Visgi bėdoje pagyvenusios poros nepaliko Onos Dybovskos duktė iš pirmos santuokos su Grigaliumi Krivcovu (*Hrehor Krzywcow*). Ji buvo ištekėjusi už Žemaitijos žemės raštininko, Tverų tijųno Adomo Mikalojaus Bilevičiaus Stankevičiaus (mirė 1663 m.)⁶¹. Būtent pas juos Judkovskiai ir praleido didesnę dalį priverstinės „tremties“ laiko. Testamentu „senas“ ir „sergantis“ Mstislavlio stalininkas įpareigojo savo „mylimą žmoną“ Oną Dybovską jį palaidoti „saugioje vietoje“ bei pasirūpinti jo siela, užrašydamas teisę į namą, sklypą ir kromus Mogiliovo karmelitams, namą su sklypu, pirtką iš svainio Smolensko kalavijininko Dybovskio už 1 500 auksinų – Oršos dominikonams⁶². Taigi Ona Dybovska-Judkovska, kaip ir daugelis kitų kilmingų moterų, nuo priešų bėgo kartu su vyru, kartu su juo kentė karo pabėgėlių negandas (tiesa, vyras kuriam laikui išvykdavo pas savo patroną su įvairiais pavedimais), rūpinosi jų kasdiene buitimi. Būtent jos giminytės saitai leido sutuoktiniams rasti prieglobstį Žemaitijoje ir Upytės pavieta, o jos globėjais po vyro mirties turėjo tapti žentas Adomas Mikalojus Bilevičius Stankevičius, Oršos seniūnas Petras Galinskis ir Oršos maršalka Albrechtas Ciechanovskis⁶³.

Nemažai apie moters pabėgėlės likimą galima sužinoti iš Jono Cedrovskio⁶⁴ išlikusių atsiminimų. Jis buvo evangelikas reformatas, ilgus metus tarnavęs kunigaikščiui Boguslavui Radvilai. Su antrąja žmona Hanna Mirska (1628–1660), LDK sargybinio Grigaliaus Mirskio ir Kotrynos Kapaščevskos dukra, Cedrovskis bėgo nuo okupantų iš Minsko vaivadijos į Vilnių. Jiems bėgant nuo artėjančios rusų kariuomenės iš gimtųjų namų, 1655 m. liepos 29 d. Pramiežiuose (greičiausiai dab. Pramiežių km., Prienų r.), Hannos sesers Reginos Teofilės Pakošovos dvarelyje, gimė duktė Teofilė. Apie tai, kad Minsko vaivadijos bajorai rinkosi verčiau trauktis į Vilnių ir jo apylinkes, o ne tarnauti LDK kariuomenėje, 1655 m. liepos 11 d. iš sostinės su kartėliu rašė ir LDK didysis etmonas Jonušas Radvila⁶⁵. Rusų kariuomenei užėmus LDK sostinę, abu sutuoktiniai buvo priversti trauktis į Žemaitiją, kurioje jau šeiminkavo švedai. Čia jie apsisusto Šiauliuose –

⁶¹ Išrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21-14473, l. 524-525v; *Urządniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. T. III: *Księstwo Żmudzkie, XV-XVIII wiek*. Red. Andrzej RACHUBA. Warszawa 2015, s. 207, 354.

⁶² Išrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21-14473, l. 520-521.

⁶³ Išrašas iš Žemaičių pilies teismo knygos, 1661-12-09, *VUB RS*, f. 7, ŽP-18, 21-14473, l. 527-527v.

⁶⁴ Cedrovskiai kilę iš Mazovijos, Čersko žemės, turėjo *Odrowąż* herbą. XVII a. jau gyveno LDK. Minimi Aleksandras, Jonas, Steponas ir Tomašas, kurie kartu Minsko vaivadijos žemionimis patvirtino Jono Kazimiero elekciją. BONIECKI, A. Op. cit., T. 2. Warszawa, 1900, s. 315; *Pomniki memuarnej literatury Belarusi XVII st.* Uklad. Aliaksandr KORSHUNAŪ. Minsk, 1983, s. 127-130.

⁶⁵ *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646-1655*. Część 2: *Listy*. Oprac. Konrad BOBIATYŃSKI, Przemysław GAWRON, Krzysztof KOSSARZECKI, Piotr KROLL, Andrzej Adam MAJEWSKI, Dariusz MILEWSKI, Mirosław NAGIELSKI. Warszawa, 2020, s. 245 („*Czego mamy już próbę na województwie mińskim, z którego lubo wojsko w pośrodku siebie mieli, żaden się do niego nie udał, ale wszyscy zbiegli i tak Wilno jako i tuteczną okolice napełnili.*“).

Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos valdovo stalo valdų centre, kur tuo metu buvo švedų kariuomenės štabas. Šiaulių ekonomija buvo išnuomota LDK kancleriui Pinsko seniūnui Albertui Stanislovui Radvilai (ėjo pareigas nuo 1654 m. iki 1656 m. lapkričio 12 d.), ją jis valdė iki Kėdainių sutarties sudarymo (1655 m. spalio 20 d.). Jau spalio 5 d. Švedijos kariuomenės Livonijoje ir LDK vadas Magnusas Gabrielius De la Gardie nusiuntė LDK etmonui, Vilniaus vaivada Jonušui Radvilai diplomą, suteikiantį teisę valdyti ŠE ir Šeduvos tenutą, juos atleisdamas nuo pastovio prievolės ir kontribucijų. Tiesa, J. Radvilai taip ir nepavyko perimti šių valdų kontrolės iš švedų rankų⁶⁶. Šiaulių dvaro pareigūnai dažniausiai buvo lenkai arba gerai mokantys lenkų kalbą, gana išsilavinę žmonės. Todėl tikėtina, kad Cedrovskiai apsigyveno arba dvare, arba mieste, kur socialinė-kalbinė aplinka jiems nebuvo per daug svetima. Čia, Šiauliuose, lapkričio 30 d. nuo raupų mirė jų duktė Kotryna, kuri buvo palaidota gruodžio 9 d. Krasnogalviškių evangelikų kapinėse, esančiose 4 mylios nuo Šiaulių⁶⁷. Pamokslą pagal Saliamono psalmę „Juk žmogus eina į savo amžiną namus“ sakė kunigas Dovydas Rederis. Po pusmečio, kovo 21 d., Šiauliuose sukarščiausiai Hanna patyrė persileidimą ir prarado dukrelę. Netrukus, prasidėjus sukilimui prieš švedus, šeima gegužės 28 d. grįžo namo į Minsko vaivadiją. Sukilimas prieš švedų karinę administraciją prasidėjo 1656 m. balandį. Švedų karinės pajėgos buvo sunaikintos arba išsklaidytos, o likučiai pasitraukė į Kuršą. Į pagalbą vietinei administracijai iš Rygos buvo pasiųstas De la Gardie vadovaujamas karinis dalinys, kuris per Joniškį ir Šiaulius taikė į Žemaitiją⁶⁸. Cedrovskiai, kurie buvo artimi Biržų šakos Radviloms, pasirinko geriau pereiti į maskvėnų kontroliuojamą teritoriją, nei likti sukilimo prieš švedus centre. Savo atsiminimuose vyras rašo, kad sugrįžę namo skubėjo su sėja, bet teišgalėjo pasėti žirnių. 1656 m. kovą prasidėjo badmetis, trukęs iki kitų metų rugpjūčio. Jonas buvo išsiųstas nuo vaivadijos bajorų pas Maskvos valdovą, vėliau dalyvavo karo veiksmuose prieš rusus. Netrukus jis su šeima pasitraukė į Slucką pas žmonos tėvą. 1660 m. kovo 6 d. įvyko dar vienas persileidimas, o 31 d. Hanna mirė. Jai tebuvo 32 metai. Karą pergyveno vyriausias Cedrovskių sūnus Rigoras ir dukra Teofilė. Kasmetinis nėštumas, karo negandos, badas ir maro epidemija atsiliepė jos trumpam gyvenimui⁶⁹. Kaip matyti, šių pabėgėlių šeima toliausiai pasitraukė į švedų valdomus Šiaulius Žemaitijoje, kur geriau ar blogiau tebefunkcionavo ŠE administracija. Tikėtina, kad apsistojimą Šiauliuose lėmė tarnybiniai globėjyški santykiai su Radvilomis ir buvusi čia palanki aplinka evangelikams.

Šiauliuose buvo apsistoję ir pabėgėliai iš Vilniaus bei Kauno miestų. Čia 1655 m. rugsėjo 30 d. sūnaus Mykolo susilaukė vilniečiai (*pro fugi ex periculo belli*) Jonas Stanislovaitis (*Joannus Stanisłowaitis*) ir Anastasija Simonytė (*Anastasia Simonicia*), o krikštatėviais

⁶⁶ TYLA, Antanas. Šiauliai karo su švedais (1655–1660) metu. *Kraštotyra*, 1989, kn. 23, p. 9.

⁶⁷ SPROGIS, Ivan. *Geograficheskiĭ slovar' drevnei Zhomoitskoĭ zemli XVI stolėtiā*. Vil'na, 1888, s. 146–147. Krasnogalviškės – gyvenvietė, esanti netoli Kurtuvėnų, kuriuos Stanislovas Stanislovaitis Šemeta užrašė „Šaukėnų susirinkimo ministru“ Kasparui Janavičiui.

⁶⁸ TYLA, A. Šiauliai..., p. 9–11; TYLA, Antanas. Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare 1655–1661 m. *Žemaičių praeitis*, 1990, t. 1, p. 99–110.

⁶⁹ *Pomniki memuarnei litaratury Belarusi...*, s. 127–130; SLIZH, N. Liōs shliākhtsiānak..., s. 89.

pakviesti miestelėnai Simonas Stankaitis su Kotryna Kasparaite⁷⁰. 1656 m. rugsėjo 26 d. dukterį Elžbietą pakrikštijo vilniečiai Paulius Bilevičius (*Paulus Bilewicz*) ir Ona Masiulienė (*Anna Masiulowa*). Jų dukters krikštatėviais tapo Dovydas Sipavičius ir Sofija Mikolaitė⁷¹. Vadinasi, šeima Šiauliuose išgyveno sunkų ir sudėtingą sukilimo prieš švedus laikotarpį. 1659 m. spalio 16 d. vilniečiai Jonas Romanskis (*Joannus Romanski*) ir Marijona Rutkevičienė (*Mariana Rutkiewiczowa*) pakrikštijo dukrą Kristiną. Jos krikštatėviais tapo vėlgi aukštą socialinę padėtį užimantys Petras Svientochovskis ir Kristina Kurlanska (matyt, atvykusi iš Kuršo)⁷². Beje, minėtos Masiulienė ir Rutkevičienė į Šiaulius atvyko jau būdamos našlės ir ištekėjusios antrą kartą.

1655 m. rugpjūčio 16 d. maskvėnų karo vado kunigaikščio Piotro Čerkaskio vadovaujama kariuomenė be mūšio užėmė Kauną⁷³. Kauno pavieto bajoras Steponas Medekša prieš užgrobtą Kauno vaizdą aprašė taip: „Visame mieste buvo likęs tik vienas naujas bravoras, bet ir jis visas aprūkęs, jo, matyt, negalėjo sudeginti. [...] Pakelėse buvo pilna lavonų; kaimai, miesteliai ir dvarai sudeginti; sunku buvo pamatyti sveiką net vargingą lūšnelę.“⁷⁴ Prieš kariuomenei artėjant prie Kauno, nemaža dalis gyventojų, apimti siaubo pasitraukė į šalies gilumą arba į Kuršą, Prūsiją⁷⁵. Tarp tokių pabėgėlių iš Kauno buvo 1656 m. rugpjūčio 20 d. Šiauliuose dukrą Oną krikštiję Jonas Chžčonovičius (*Joannus Chrzczonowicz*) su Uršule Dimenyte (*Ursula Dimenowna; profugorum ex civitate Caunensis tempore periculi*). Kūdikio krikštatėviais tapo vaitas Jonas Normantis su Ona Juknevičiūte. Tiesa, duktė gimė Molavėnuose (Raseinių r.)⁷⁶. Ši gyvenvietė nuo Šiaulių nutolusi apie 70 km, bet jauni tėvai vyko į sukilimo nustekentus Šiaulius, o ne į pamažu atsigaunantį Kauną. Atkreiptinas dėmesys, kad Chžčonovičiai pirmiausia pasitraukė į Tilžę Prūsijoje, čia (vyras, žmona, vaikas ir uošvis) 1656 m. vasario 23 d. prisiekė vietos valdžiai⁷⁷. Matyt, nesugebėjusi Tilžėje išgyventi, šeima netrukus iškeliavo į Žemaitiją, kur ir gimė antras vaikelis.

1657 m. rugpjūčio 13 d. sūnų Baltramiejų pakrikštijo kauniečiai Kazimieras Jenčeravičius (*Casimirus Jenczarowicz*) ir Kristina Ruseckaitė (*Chrystina Rusiecka*). Vaikelio krikštatėviai buvo Adalbertas Lempickis ir Kristina Gregoraitė, kurie, kaip pažymėta metrikuose, šiuo metu yra šiauliečiai (*modo Saulensī*)⁷⁸.

⁷⁰ *Liber baptizatorum parochialis Szawlensis...*, l. 61v.

⁷¹ *Ibid.*, l. 65.

⁷² *Ibid.*, l. 80v. P. Svientochovskis 1649–1650 m. turėjo namo sklypą Šiauliuose Dvaro g. ir Daujočių kaime. Žr.: 1649 m. ŠE inventorius. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka*, mf. 272. Mikrofilmas iš Stokholmo karališkosios bibliotekos; Tas pats: 1649–1650 m. ŠE padegėliai. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA)*, f. 11, ap. 2, b. 175, l. 1v, 8v, 34v.

⁷³ MEILUS, Elmantas. Kaunas maskvėnų okupacijos metu (1655–1661 m.). *Kariūnas*, 2008, nr. 2 (97), p. 28–30.

⁷⁴ Dvi Stepono Medekšos kelionės per Lietuvą karo, maro ir bado metu. In *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*. Sud. Juozas JURGINIS. 2-oji laida. Vilnius, 1988, p. 99–100.

⁷⁵ VARSACKYTĖ, Rasa. Kauniečiai XVII a. šeštojo dešimtmečio suirutės metu. *Kauno istorijos metraštis*, 2002, t. 3, p. 284–286.

⁷⁶ *Liber baptizatorum parochialis Szawlensis...*, l. 64v.

⁷⁷ *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai...*, p. 205. Įvardijamas kaip *Jan Chrzczonowsky*. AUGUSIEWICZ, S. *Spis uchodźców...*, s. 148 (šią sąrašą įrašytas *Jan Chrzczonowski* su žmona, vaiku ir samdiniu).

⁷⁸ *Liber baptizatorum parochialis Szawlensis...*, l. 69v.

Išvados

Įvairiuose XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniuose ir dokumentuose pabėgėliai skirtingai įvardijami, tačiau terminai konkrečiau teisiškai taip ir nebuvo apibrėžti. Terminu *zbieg* dažniausiai vadinti pabėgę valstiečiai, todėl neretai jie siejosi su nelegaliais pabėgėliais, baustais pagal teisės aktus. Taip pat galima aptikti tokių terminų kaip *adventus* (ateivis), *profugus* (pabėgėlis), *exul*, *wygnaniec* (išvytas, tremtinys). Lietuvos Statutuose nerašoma apie karo pabėgėlius. Jie apibrėžė tik legaliai atvykusių „svetimšalių, užsieniečių ir kaimynų“ galimybes ir sąlygas integruotis į vietos visuomenę.

Prasidėjus karo veiksams XVII a. viduryje, pirmiausia teisiškai spręsti pabėgėlių statusą ėmėsi ATR seimai ir LDK luomų suvažiavimai. Jau 1653 m. seimo konstitucijoje bandyta spręsti iš Smolensko pavieto pasitraukusių gyventojų problemas, visi luomai įsipareigojo jiems „palankumą ir dėmesį skirti“. Vėlesni seimų nutarimai apėmė pabėgėlių atleidimo nuo mokesčių, skolų atidėjimo, pragyvenimo klausimus. ATR valdovas savo privilegija taip pat galėjo suteikti tam tikrų lengvatų pabėgėliams (pvz., polockiečiams). Nutarimuose, privilegijose moterys pabėgėlės nebuvo išskiriamos. Vienintelę užuominą apie jas galima rasti 1667 m. LDK seimo nutarime dėl pabėgėlių iš Smolensko vaivadijos ir Starodubo pavieto. Jame pabrėžiama, kad našlėms ir našlaičiams kanceliarija turi išduoti „skolų moratoriumo“ dokumentus. Visgi šie seimų nutarimai dėl pagalbos pabėgėliams tebevykstant karo veiksams buvo sunkiai realizuojami.

Fragmentiška informacija apie moteris pabėgėles apsunkina tyrimą. Visgi galima pastebėti tam tikras tendencijas. Dalis pabėgėlių iš rytinių LDK vaivadijų ir pavietų pasitraukė į šalies gilumą, kita dalis – į Prūsiją ar Livoniją. Paprastai vienoje vietoje šeima ilgai neužsibūdavo, todėl tikslinga pasekti tarpines migracijos stoteles. Turtingesnių pabėgėlių šeimos galėjo išsinuomoti dvarelius, namus ir saugiau perlaukti karo negandas. Neretai pabėgėliai (net ir miestiečiai) stengdavosi persikelti arba globojami savo patronų, arba ten, kur buvo jų valdos, aplinka, susijusi horizontaliais ir vertikaliais socialiniais ryšiais. Paprastai iš savo gyvenamųjų vietų traukdavosi ištisos šeimos (jas sudarė kelių kartų, skirtingais giminytės ryšiais susiję asmenys). Todėl bajorės ir miestietės retai, tik išimtiniais atvejais, pabėgėlėmis tapdavo būdamos vienišos, be vyrų. Tai rodo, kad vienišoms moterims karo metais buvo labai nesaugu, ypač teritorijoje, kuri tebebuvo užimta svetimoms kariuomenės (pvz., Vilnius, Kaunas ir kt. miestai, Žemaitija), nuolat trūko pragyvenimo lėšų (tiek apsistojusiesiems šalies gilumoje, tiek užsienyje). Našlės stengdavosi kuo greičiau ištekėti. Net ir būdamos toli nuo namų, moterys turėjo atlikti „savo pareigas“: gimdyti, auginti vaikus, prižiūrėti ligonius, rūpintis buitimi. Jų saugumu rūpinosi tik artimieji: tėvai, sutuoktiniai.

Straipsnyje naudoti publikuoti šaltiniai

- XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai. T. IV. *Pabėgėlių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Prūsijoje 1656 m. sąrašai*. Sud. Elmantas MEILUS. Vilnius, 2016.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*. Oprac. Henryk LULEWICZ. Warszawa, 2009.
- Akty izdavaemye Vilenskojū arkheograficheskoiū komissieū. T. X: *Akty Vilenskago magistrata i magdeburgii*. Sost. Ivan SPROGIS, et al. Vil'na, 1879.
- Akty Moskovskago gosudarstva, izdannye Imperatorskojū Akademieū nauk. T. II: *Razriādnij prikaz. Moskovskij stol, 1635–1659*. Red. Nil POPOV. Sankt Peterburg, 1894.
- Akty, otnosiāshchiesiā k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoiū Komissieū. T. 1: *1340–1506*. Sankt Peterburg, 1846.
- AUGUSIEWICZ, Sławomir. Spis uchodźców z Wielkiego Księstwa Litewskiego w Prusach Książęcych w latach 1655–1656 w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2011, nr. 1 (271), s. 97–181.
- [BIANCHI, Michele] VIMINA, Alberto. *Lenkijos pilietinių karų istorija = Historia delle Guerre civili di Polonia*. Parengė Birutė ŽINDŽIŪTĖ-MICHELINI, Guido MICHELINI, Vacys VAIVADA. Klaipėda, 2012.
- Dvi Stepono Medekšos kelionės per Lietuvą karo, maro ir bado metu. In *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*. Sud. Juozas JURGINIS. 2-oji laida. Vilnius, 1988, p. 99–103.
- Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 2: Listy*. Oprac. Konrad BOBIATYŃSKI, Przemysław GAWRON, Krzysztof KOSSARZECKI, Piotr KROLL, Andrzej Adam MAJEWSKI, Dariusz MILEWSKI, Mirosław NAGIELSKI. Warszawa, 2020.
- Pomniki memuarnej literatury Belarusi XVII st.* Uklad. Al'aksandr KORSHUNAŪ. Minsk, 1983.
- Statut Velikogo kniāzhestva Litovskogo 1588 goda*. Podg. Oleg LITSKEVICH. Minsk, 2002–2003 [interaktyvus], [žiūrėta 2020-06-12]. Prieitis per internetą: <<http://starbel.by/statut/statut1588.htm>>.
- Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*. T. IV. Petersburg, 1859.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- AIRINI, Vidmantas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ginkluotosios pajėgos 1654–1667 m. karų metu. *Karo archyvas*, 2008, t. XXIII, p. 74–125.
- ASCH, Ronald G. English Puritan Refugees in the Netherlands in the 16th and 17th Centuries. In *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011, pp. 349–351.
- ASCHE, Matthias. Huguenots in Europe since the 16th Century. In *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011, pp. 475–480.
- BADE, Klaus J. *Migration in European History*. Malden, MA, 2003.
- BOBIATYŃSKI, Konrad. *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*. Zabrze, 2004.
- BOBIATYŃSKI, Konrad. Panorama postaw ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec agresji moskiewskiej w latach 1654–1655. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 2007, t. XLIII, s. 5–21.
- BONIECKI, Adam. *Herbarz Polski*. T. 2. Warszawa, 1900; T. 9. Warszawa, 1906.
- DE PAUW, Linda Grant. *Battle Cries and Lullabies: Women in War from Prehistory to the Present*. Norman, OK, 1998.
- ELSHTAIN, Jean Bethke. *Women and War*. New York, 1987.

- The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011.
- FLORIĀ, Boris. *Russkoe gosudarstvo i ego zapadnye sosedi (1655–1661 gg.)*. Moskva, 2010.
- FRASER, Antonia. *The Warrior Queens: The Legends and the Lives of the Women Who Have Led Their Nations in War*. New York, 1990.
- FROST, Robert. *After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*. Cambridge, 2003.
- GOLDENKOV, Mikhail. *Krovavij potop. Istoriiā otechestvennoj voiny Belorusi 1654–1667 g.* Moskva, 2018.
- HARDZEEŲ, Maksim. "Pod chas nebespechenstva od Moskvu..." (aktavaia kniha polatskaha mahistratu za 1656–1657 h. iāk krynitsa pa vyvuchenni vainy 1654–1667 h.). *Belaruski Histarychny Ahliād*, 1999, t. 6, ssh. 1–2, s. 202–221.
- HJERTMAN, Martina; NAUMAN, Sari; VRETEMARK, Maria; WILLIAMS, Gwilym; KJELLIN, Anders. The Social Impacts of War: Agency and Everyday Life in the Borderlands during the Early Seventeenth Century. *International Journal of Historical Archaeology*, 2018, vol. 22, pp. 226–244.
- HOLMES, Colin. Images of Immigrants and Refugees in Nineteenth- and Twentieth-Century Britain. In *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*. Ed. by Jan LUCASSEN, Leo LUCASSEN. Bern et al., 1997, pp. 317–334.
- JAROSZUK, Jan. Radziwiłł Aleksander Ludwik. In *Polski słownik biograficzny*. T. XXX. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987, s. 150–155.
- JAROSZUK, Jan. Radziwiłł Michał Kazimierz. In *Polski słownik biograficzny*. T. XXX. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987, s. 292–299.
- KOSTICK, Conor. Women and the First Crusade: prostitutes or pilgrims? In *Victims or Viragos?* (Studies on Medieval and Early Modern Women, vol. 4). Ed. by Christine MEEK, Catherine LAWLESS. Dublin, 2005, pp. 57–68.
- KULECKI, Michał. *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Warszawa, 1997.
- KUSHNER, Tony; KNOX, Katherine. *Refugees in an Age of Genocide: Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century*. London, Portland, OR, 1999.
- LYNN, John A. II. *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. Cambridge, 2008.
- ŁOPATECKI, Karol. Związki małżeńskie i pozamałżeńskie w armii koronnej i litewskiej w XVI i XVII stuleciu – prawo i stan faktyczny. *Miscellanea Historico-Juridica*, 2014, t. XIII, z. 2, s. 47–71.
- LULEWICZ, Henryk. Ogiński Aleksander z Kozielska. In *Polski słownik biograficzny*. T. XXIII. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1978, s. 594–597.
- MARFLEET, Philip. Refugees and history: why we must address the Past. *Refugee Survey Quarterly*, 2007, vol. 26, no. 3, pp. 136–148.
- MARTINO-TRUTOR, Gina Michelle. *"Her Extraordinary Sufferings and Services": Women and War in New England and New France, 1630–1763*. PhD Dissertation. Minneapolis, MN, 2012.
- MEILUS, Elmantas. Kaunas maskvėnų okupacijos metu (1655–1661 m.). *Kariūnas*, 2008, nr. 2 (97), p. 28–32.
- MIĀTSEL"SKI, Andrėi. *Mstsislaūskae kniāstva i vaivodstva ū XII–XVIII stst*. Minsk, 2014.
- MICHELINI, Guido. Italijā ir Lietuvā siejančio Pieve d'Alpago klebono Alberto Viminis gyvenimas bei akiratis. In [BIANCHI, Michele] VIMINA, Alberto. *Lenkijos piliėtinių Karų istorija = Historia delle Guerre civili di Polonia*. Parengė Birutė ŽINDŽIŲTĒ-MICHELINI, Guido MICHELINI, Vacys VAIVADA. Klaipėda, 2012, p. 8–29.
- Mikołaj Samuel Szemiot h. Łabędź odmieniony. In *Internetowy Polski Słownik Biograficzny* [interaktyvus], [žiūrėta 2020-10-01]. Prieitis per internetą: <<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/mikolaj-samuel-szemiot-h-labedz-odmieniony>>.

- OKULICZ-KOZARYN, Konrad. Historia rodu Okulicz-Kozaryn [interaktyvus], [žiūrėta 2020-10-01]. Prieis per internetą: <http://www.gorawino.net/index.php?option=com_content&task=view&id=187&Itemid=161>.
- PIETSCHMAN, Horst. Spain and Portugal. In *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011, pp. 120–122.
- RACHUBA, Andrzej. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002.
- RAGAUSKAS, Aivas. [Rec. kn.: SAHANOVICH, Henadz'. *Nevīādomaiā vaiņa: 1654–1667*. Mensk, 1995]: *Lituanistica*, 1995, nr. 4 (24), p. 110–115.
- ROITMAN, Jessica V. Sephardim in Europe in the Early Modern Period. In *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011, pp. 672–676.
- SAHANOVICH, Henadz'. *Nevīādomaiā vaiņa: 1654–1667*. Mensk, 1995.
- SAHANOWICZ, Hienadz'. Wychodźcy z Wielkiego Księstwa Litewskiego w Prusach 1656 roku. *Lituanio-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 2003, t. 9, s. 239–245.
- SCHUNKA, Alexander. Bohemian Exiles (*Exulanten*) in Saxony since the 17th Century. In *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the Seventeenth Century to the Present*. Ed. by Klaus J. BADE, Pieter C. EMMER, Leo LUCASSEN, Jochen OLTMER. New York, 2011, pp. 255–258.
- SLIESORIŪNAS, Gintautas. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)* (Lietuvos istorija, t. VI). Vilnius, 2015.
- SLIZŲ, Natalliā. Liōs shliākhtsiānak ū vaiņa 1654–1667 h. *Herol'd-Litherland*, 2004, № 3–4 (15–16), s. 85–90.
- SLIZŲ, Natalliā. Prastytysiā ū Viālikom kniāstve Litoūskom u XVI–XVII stst.. *Sotsium. Al'manakh sotśial'noi istorii*, 2017, vyp. 13–14, s. 113–126.
- SPROGIS, Ivan. *Geograficheskii slovar' drevnei Zhomoitskoī zemli XVI stolētiīā*. Vil'na, 1888.
- ŠAPOKA, Adolfas. *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*. Vilnius, 1990.
- TRIMONIENĖ, Rita Regina. Vietos bendruomenės ir valdžios komunikacijos problemos XVII a. antrojoje pusėje (pagal Šiaulių ekonomijos pavyzdį). In *The Unknown Land of Žemaitija: The 13th to the 18th Centuries = Žemaitija – nežinoma žemė: XIII–XVIII amžiai* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXIX). Ed. by Vacys VAIVADA. Klaipėda, 2019, p. 189–212.
- TYLA, Antanas. Šiauliai karo su švedais (1655–1660) metu. *Kraštotyra*, 1989, kn. 23, p. 3–16.
- TYLA, Antanas. Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare 1655–1661 m. *Žemaičių praeitis*, 1990, t. 1, p. 99–110.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. T. III: *Księstwo Żmudzkie, XV–XVIII wiek*. Red. Andrzej RACHUBA. Warszawa 2015.
- VARSAKYTĖ, Rasa. Kauniečiai XVII a. šeštojo dešimtmečio suirutės metu. *Kauno istorijos metraštis*, 2002, t. 3, p. 283–290.
- ŽOJDŲ, Karol. Przeciwno moralności, czy dyscyplinie? „Przestępstwa seksualne” popełniane przez żołnierzy koronnych i litewskich w XVII w. In *Studia nad staropolską sztuką wojenną*. T. III. Red. Zbigniew HUNDERT, Karol ŽOJDŲ, Jan Jerzy SOWA. Oświęcim, 2014, s. 95–111.

FROM NOBLES TO PEASANTS: WOMEN REFUGEES IN THE DELUGE PERIOD IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Rita Regina Trimonienė

Summary

The Deluge period has been quite extensively examined by historians. However, the situation of women during the wars between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy (1654–1667), and the Commonwealth and Sweden (1665–1660), has so far been discussed in a rather fragmentary way, focusing on the legal regulations of the principles of the presence of women in the Polish-Lithuanian army, or relations with women accompanying the troops (e.g. merchants, servants, wives, prostitutes) in the 16th and 17th centuries. The main sources for this research, which focuses foremost on Žemaitija (or Samogitia), the western part of the Grand Duchy of Lithuania, are memoirs, books of ecclesiastical metrics, records in which refugees are usually clearly distinguished by calling them *adventus* and *profugus*, and wills, lists of war refugees and court cases.

Different sources and documents refer to refugees in different ways, but the terms have never been defined in clear legal terms. The term *zbieg* commonly referred to a fugitive peasant, so it was often associated with an illegal refugee, punished by law. In addition, other terms, such as *adventus* (immigrant), *profugus* (refugee), *exul* and *wygnaniec* (expelled, deportee) can also be found in documents.

Tracing information about refugee women in sources is a rather difficult task. Information about women usually appears in sources when records were being made about situations such as childbirth, death, etc. In addition, the surviving information about refugees is rather fragmented. The scarce sources allow us only to speculate how war impacted the further fate of women refugees, and how they were psychologically or physically affected by war.

In legal terms, the Lithuanian Statutes did not write about war refugees (either from the Grand Duchy of Lithuania or the Commonwealth). However, with the intensification of hostilities and, apparently, the growing number of refugees, the Sejm (Diet) of the Commonwealth and the Lithuanian convocations (assemblies of estates) that convened in Brest and Kamenets (Kamyenyets) in 1657 began to address the issue. For example, by the resolutions of the Sejm or convocations, refugees were exempt from taxes, and the deferral of debts and issues of their subsistence were taken care of. The ruler of the Commonwealth was also able to grant certain benefits to refugees through his privileges. In addition, the expellees (*exulants*) from the provinces of Kyiv (county of Starodub), Chernihiv and Smolensk themselves made great efforts to claim compensation for lost estates, from both Moscow and the ruler of the Commonwealth.

Although the decisions of the Sejm at least partially discussed the status of refugee nobles and townspeople, they did not touch the fate of the largest social group, the peasants. The 1635, 1638 and 1641 resolutions of the Sejm even proclaimed that both clergy and residents of towns established under Magdeburg Law who took in refugee peasants

should be punished. In 1651 (and again in 1661), the Sejm passed a resolution that peasants who had fled to Polish Crown land from royal holdings (Economijas) and Church and noble estates should be sent back, and those who were guilty should also be punished. So it is not surprising that sources contain almost no other information about refugee peasants, except some hints about them as they travelled with their lords.

During the Deluge period, some refugees from the eastern voivodeships and powiats of the Commonwealth fled to the depths of the country, while others fled to Prussia or Livonia. Among these refugees, there were some women who came to the western part of the Grand Duchy of Lithuania from the Polatsk, Mstislaŭ and Minsk voivodeships, and Vilnius and Kaunas. A family did not usually stay in one place for a long time, so we can follow their migration routes and temporary stops. The families of wealthier refugees were able to rent mansions or homes, and wait for the end of the war relatively safely. Often refugees (even townspeople) either sought the help of their patrons to resettle, or tried to relocate to their estates. Whole families (consisting of several generations, people with various family ties) usually moved away from their place of residence. As a result, noblewomen and women from the towns rarely, only in rather exceptional cases, fled war zones without their men. This shows first that single women felt very insecure during war, especially in the towns (Vilnius, Kaunas, etc) and areas (e.g. Žemaitija) which were still under the rule of foreign armies; and, second, that there was a constant lack of means of subsistence (both in the country and abroad). Widows tried to remarry as soon as possible. Even away from home, women had to perform their 'duties': to give birth, raise children, care for the sick, and look after their household. Their safety was taken care of only by relatives parents and spouses.